

**İSTANBUL'DA 19. YÜZYILDA
ÖZBEKÇEYE TERCÜME EDİLEN BİR
MESNEVÎ: HATÂYÎ'NİN RA'NÂ VÜ
ZÎBÂ'SI**

A TRANSLATION OF THE MESNEVI
WRITTEN IN UZBEK TURKISH IN
ISTANBUL IN THE 19TH CENTURY:
HATÂYÎ'S RA'NÂ VÜ ZÎBÂ

Arş. Gör. Muhammad Yaqob QARASH

Belh Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türkçe-Özbekçe Bölümü

E-posta: yaqob.hamrah@gmail.com

Orcid: 0000-0001-5446-0190

Öz

Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek edebiyatının her devrinde farklı konularda türlü eserler verilmiş olup özellikle Fars edebiyatında kaleme alınmış olan mesnevilerin tercümeleri bu edebiyatta önemli bir gelenek oluşturmuştur. Özbek edebiyatının bazı eserleri de Osmanlı döneminde yaşayan Özbek şairler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, 19. yüzyılda Osmanlıda Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış tercüme bir eser olan *Ra'nâ vü Zîbâ* mesnevisi ele alınmıştır. Bu mesnevi aslında Türkmen kökenli münşi Berhurdâr bin Mahmûd Türkmen Ferâhî tarafından 17. yüzyılda meclislerde anlatılmak üzere kaleme alınan hikâyelerden birisine dayanmaktadır. Ferâhî, aşk hikâyelerini bir mecmuada toplamış ve zamanla kıssaları da buna ekleyerek *Mahfil-Ârâ* adını vermiş, sonradan yeni hikâyeler ekleyip eserini *Mahbûbü'l- kulûb* adıyla tamamlamıştır. Çalışmamızda ele alacağımız mesnevi, Ferâhî'nin *Mahfil-Ârâ* isimli mecmuasındaki Farsça hikâyelerden biri olan *Ra'nâ vü Zîbâ*'nın Özbekçeye yapılan tercümesidir. Şimdiye kadar herhangi bir bilimsel çalışmaya konu edilmemiş olan bu mesnevinin mütercimi hakkında eserin sebab-i telif ve padişah-ı asr duası bölümlerindeki bilgilerden başka hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kendisinin mahlasını Hatâyî olarak sunan mütercim, Osmanlı topraklarına geldiğini ve Sultan II. Abdülhamid Han (1876-1918) döneminde yazdığını ifade etmektedir. Bu çalışmada söz konusu eserin tespit edilen 2 nüshası mukayese edilmiş ve muhtevası üzerinde tetkikler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, *Mahfil-Ârâ*, *Ra'nâ vü Zîbâ*, Hatâyî, tercüme, Özbek Türkçesi

Abstract

In every period of Uzbek literature, which is the continuation of Chagatai Turkish, various works on different subjects were produced, and especially the translations of mesnevis written in Persian literature have formed an important tradition in this literature. Some of these works were also performed by Uzbek poets living in the Ottoman Empire. In this study, the *Ra'nâ vü Zîbâ* mesnevi, a translated work written in Uzbek Turkish in the Ottoman Empire in the 19th century, is discussed. This mesnevi is actually based on one of the stories written by Berhurdâr bin Mahmûd Türkmen Ferâhî, a Turkmen origin munshi, to be told in gatherings in the 17th century. Ferâhî collected the love stories in a

collection and over time added the stories to it, calling it Mahfil-Ârâ, and later added new stories and completed his work with the name Mahbûbü'l-kulûb. The mesnevi that we will examine in our study is the Uzbek Turkish translation of Ra'nâ vü Zîbâ, one of the Persian stories in Ferâhî's collection Mahfil-Ârâ. There is no information about the translator of this mesnevi, which has not been the subject of any scientific study to date, other than the information in the section on the reason for writing and the supplication of the sultan of the century. The translator, who presented his pen name as Hatayî, stated that he came to the Ottoman territory and wrote during the reign of Sultan II. Abdulhamid Khan (1842-1918). In our study, we tried to present information about the two copies of the work that we have and its content to the attention of researchers.

Keywords: 19th Century, Mahfil-Ârâ, Ra'nâ vü Zîbâ, Hatayî, translation, Uzbek Turkish

GİRİŞ

İslamî Orta Asya yazı ve edebiyat dilinin üçüncü evresini oluşturan ve Harezm Türkçesinin devamı sayılan Çağatay Türkçesi, adını Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan almaktadır (Eckmann, 1958: 115). Çağatay Türkçesinin devamı olan, Özbek edebiyatı, cereyan eden siyasi değişikliklerle devam etmiştir. Çağatay edebî dilinin klasik dönemi 1600'de sona ermiş, son Şeybanî hükümdarları Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin'in 1598 yılında ölmesiyle Türkistan'daki birlik sona ermiş ve ülke parçalanmıştır. Ardından kurulan Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının iç savaşları ve birbirleriyle olan sürekli çatışmaları Orta Asya Türklüğünün gücünü büyük ölçüde zayıflatmış ve Rusların Türkistan'ı kolayca istila etmesine zemin hazırlamıştır. 1886 yılında Buhara, 1873 yılında Hive ve 1876 yılında Hokand, Rus Çarlığına katılmıştır (Eckmann, 1963: 121-122).

Türkistan'da Timur devletinin parçalanması, iç çekişmeler, taht kavgaları, ekonomik ve sosyal hayatla birlikte sanat hayatını da derinden etkilemiş, bu çöküşe rağmen, 17. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu dönemde Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarının hükmetmiştir Türkistan'da her üç hanlıkta da kendine mahsus bir edebi muhit teşekkül etmiştir.¹ Bu dönem edebiyatı yenileşme devri edebiyatı olduğu için, bir yandan Divan Edebiyatı'na ait gazel, kaside, rubaî, tuyuğ, muhammes, mesnevi gibi edebî türler aruz vezniyle yazılmaya devam etmiştir. Divan Edebiyatı örneklerinde mevzu genellikle aşktır. Bu dönem şiirlerinde ilahî aşk, tasavvufî unsurlar yoğun olarak işlenmiştir. (Öztürk, 2012: 16). Bu devirde Mirî'nin "*Şerbet-name*", "*Gülname*", "*Rüstem ve Suhrab*" ve "*Enveri Süheylî*" eserleri, Hıramî'nin "*Çar Derviş*" (1853), "*Ra'na ve Zîba*", "*Yusuf ve Züleyha*" (1862) "*Tutî-name*" (1854) gibi destanları, Nişatî'nin "*Hüsn-i Dil*" ve "*Kuşlar Munaziresi*" eseri, Sufî Allah Yar'ın "*Sebatül-Acizîn*" eseri, Ümidî'nin

¹ Türkistan'da kurulan Buhara, Harezm ve Hokand hanlıklarında oluşan edebî muhitlerde yetişen edebî şahsiyetler ve onların eserleri hakkında bk. Tekin, 2011.

“Mesnevî Ümidî”, Şevkî Nemenganî'nin “Pend-name” si, Saykalî'nin “Kissai şehzade Behram ve Gülendâm” (Abdullahyev, 1977: 23; Arzubekev, 2006: 19, 24, 182, 2045, 263; Khalil, 2024: 21) gibi önemli eserleri yazılmıştır.

Bu dönemin önde gelen temsilcileri şunlardır: Ebulgazi Bahadır Han, Hüveyda, Munîs Harezmi, Muhammed Rıza Agehî, Baba Rahim Meşreb, Sufi Alla Yar, Turdı, Ömer Han, Nadire Mahzune, Muhammed Ali Han, Üveysî, Saykalî, Nadir, Külhanî, Furkat, Ubeydullah Zevkî, Osman Hoca Zarî, Mahmur, Mukimî, Nemenganlı Şevki, (Haji Moh Naseem, 2024: 6). Buhara muhitinde yetişen Emir Haydar (1800-1826), Emir Abdul Ahad Han(1859-1910), Afzal Pirmestî (1915 y), Nimatulla Muhterem, Mir Sıddıq Haşmet, Kari Rahmatullah Vazih (1818-1894), Hacı Hakim Han, Nadim Ziyaiddiniy (1810-1890), Ahmet Danish (1826-1897), Can Muhammed Canî (1839-1881), Mirza Salimî (1850-1930), Şemsiddin Şahin (1853-1893), Sadriddin Aynî (1878-1954) ve Abdurrauf Fitret (1886-1938) (Jumaxoja, 2019: 120) gibi önemli temsilciler de bulunmaktadır.

Çağatay edebiyatının klasik sonrası devrinin incelenmesi, gerek bu dönemde yaşayan şair ve yazarların listesinin yapılmaması gerek eserlerinin tam olarak belirlenememesi gerek ise siyasi birliğin dağılmasıyla ortaya çıkan karışıklıkla zorlaşmış ve tespit etmek güç hale gelmiştir (Eckmann, 1963: 121). Türkistan coğrafyasının Rusya'ya katılmasıyla birlikte, bölgede önemli şair ve yazarlar yetişememiş ve dolayısıyla Çağatay Türkçesi gerilemeye başlamıştır. Kaynaklarda adı geçen ancak eserleri bilinmeyen birçok şair ve yazarın yanında birçoğunun varlığı da bilinmemektedir. Ancak zaman içinde klasik sonrası devre ait şair ve yazarlar ve onların eserleri tespit edilmekte ve ilim dünyasına sunulmaktadır.²

Bu dönemde Fars dilinden çeşitli türlerde kaleme alınmış pek çok eserin Türkçeye çevrildiği bilinmektedir. Aşk hikâyelerinin yanında nasihat, ahlak, din, adap gibi türlerde de çok sayıda eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu çalışmada 19. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Hatayî mahlaslı biri tarafından Özbekçeye tercüme edilen bir eser olan *Ra'nâ vü Zibâ* mesnevisi hakkında bilgi verilerek bu mesnevi araştırmacıların dikkatine sunulacaktır.³

² Örneğin yakın zamanda yayımlanan bir çalışmayla Klasik Çağatay döneminin en önemli şairi Nevâyî'nin şathiye özelliği gösteren bir gazeline yazdığı manzum bir şerhi neşredilen ve bu vesileyle Divanı ve mesnevileri gün yüzüne çıkarılan Fakrî mahlaslı bir son dönem Özbek şairi tespit edilmiştir. İlgili çalışma için bk. Kaçar, 2025: 130-144.

³ Elif Özver'i tarafından 2024 yılında hazırlanan “Geç dönem Doğu Türkçesi ile yazılmış Ranâ vü Zibâ destanı (İnceleme-metin-dizin)” başlıklı bir yüksek lisans tezinde bu metnin ilk 30 varaklık kısmının transkripsiyonlu metni ve dizini hazırlanmıştır. Ancak bu çalışmada metin hatalı bir kanaatle Kâmil Hârezmi'ye ait gösterilmiştir. Bu tezde Milli Kütüphane'nin Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonundaki nüsha esas alınmıştır. Söz konusu nüshada eserin sebab-i telif kısmı bulunmadığından ve bu tezde de Ranâ vü Zibâ'nın sadece baş tarafı okunduğundan mütercim Hatayî'nin eserin hâtime kısmında ve diğer nüshada yer alan sebab-i telifte kendisi hakkında sunduğu

1. Tercüme Kaynak Olan Eser ve Yazarı Hakkında Birkaç Söz

Bu çalışmada ele alınan *Ra'nâ ve Zîbâ* mesnevisine kaynaklık eden eserin yazarı olan Berhûrdâr b. Mahmûd Türkmân Ferâhî (XI./XVII. yüzyıl), Türkmen asıllı olup bugün Afganistan sınırları içinde kalan Ferâh'ta doğmuştur. Şiirlerinde kullandığı Mümtâz mahlasıyla tanınmıştır. Hayatı hakkındaki bilgiler *Mahbûbü'l-kulûb* adlı eserinde verdikleriyle sınırlıdır. Kendisinin verdiği bilgilere göre, eğitimi doğduğu yerde almış ve kısa bir süre sonra şiir yazmaya başlamıştır. Ardından gittiği Merv'de iki yıl Arslan Han'ın hizmetinde bulunarak buradan İsfahan'a geçip Hasan Kulî Han Şamlû'nun münşîliğini yapmıştır. Bu şehirde dostlarından birinin teklifi üzerine meclislerde anlatılan hikâyeleri bir mecmuaya toplamaya başlayarak önce *Ra'nâ ve Zîbâ* diye adlandırdığı bu mecmuaya zamanla sayıları 400'ü bulan kıssaları da ekleyerek *Mahfil-Ârâ* adını vermiştir. Memleketi Ferâh'a dönen Mümtâz, bir süre Herat ve Meşhed'de ikamet ettikten sonra gittiği Ulkay-Dürûn'da Safevî Şahı I. Abbas'ın 1035 (1626) yılında tayin ettiği Vali Menûşîhr b. Karcikây'a üç yıl münşîlik yapmıştır. Çevredeki bir kabilenin şehre yönelik saldırısı sırasında bütün eşyası yağmalanıp yazdığı eser kaybolunca Herat'a dönmüş, burada çalışmasını yeniden kaleme almaya karar vererek "Şemse ve Kahkaha" adlı hikâyeyi yazıp Vali Safî Kulî Şamlû'ya ithaf etmiştir. Ancak Herat'ta çıkan karışıklıklar yüzünden Habûşân'a geçip hatırında kalanlara yeni hikâyeler ekleyip eserini telif etmeye başlamıştır. *Mahbûbü'l-kulûb* adını verdiği bu çalışma bir önsöz, beş bab (tevazu, hüsn-i hulk, teslim, musâhabe ve sehavet) ve bir hâtimeden meydana gelmektedir. Ağır bir dille yazılan eser, üçüncü bölümdeki hikâyelerden birinin ismi olan *Şemse ve Kahkaha* olarak da tanınmıştır. Kitabın hâtimesinde yer alan ve daha sade bir üslûpla yazılan "Ra'nâ ve Zîbâ" adlı bölüm halk arasında çok tutulmuş ve ayrı olarak da basılmıştır (Bombay, 1304), eserin tamamı da daha sonra yayımlanmıştır (Tahran, 1322). Son neşri *Dâsitân-hâ-yı Mahbûbü'l-kulûb* ismiyle Ali Rızâ Zekâvetî tarafından gerçekleştirilmiştir (Tahran, 1373). Mümtâz'ın mezarının Ferâh civarında bulunan Yezde köyünde olduğu kaydedilmektedir (Atalay, 2020: 560).

Ferâhî'nin *Ra'nâ ve Zîbâ'sı* bu çalışmada tanıtacağımız tercümesi dışında Kâmil Harezmi tarafından da *Ra'nâ ve Zîbâ* ismiyle mensur olarak Çağatay Türkçesine çevrilmiştir (Gençtürk Demircioğlu, 2022).

2. Mütercim Hatayî Hakkında

bilgiler ve mahlası tespit edilememiştir. Ayrıca bu çalışmada tercümenin atfedildiği Kâmil Harezmi'nin ömrünü Hive'de geçirdiği de kaynaklardan hareketle özellikle belirtilmiştir. Halbuki elimizdeki tercümede, aşağıda da değineceğimiz gibi mütercim bu eseri İstanbul'da kaleme aldığını özellikle belirtmektedir. Söz konusu tez için bk. Özveri, 2024.

Ra'nâ vü Zîbâ destanını yazarken sebebi telif ve padişah-ı asr duası bölümlerinde hayatı ile ilgili kısa bilgiler veren mütercim mahlasını, eserin sebebi telif bölümünde ve hatime kısmında Hatâyî olarak iki kere kullanmıştır.

Hatâyî 'âcizâtım eyleyüp 'afv

Hod ıslâh etseler vâki' olan sehv (S, 4b)

[Hatâyî, (dostlarım) benim aciz kaldığım hususları af eyleyip (eserimde) meydana gelen yanlışlıkları düzeltmeler...]

Yana ança tahâyîf pîş-keşler

Hatâyî çoğ kenîz-i mahveşler (S, 224a)

[Hatâyî, yine birçok hediyeler, armağanlar ve ay yüzlü cariyeler...]

Hatâyî bu eserde Osmanlı halifesi II. Sultan Abdülhamid Han (1842-1918) ve Buhara valisi Emir Sultan Muzaffer Han (1829-1885) hakkında malumat vererek asıl vatanının Kaşka-derya'ya bağlı Kiş olduğunu, sonradan Buhara'ya geldiğini ve dönemin Buhara valisi Emir Sultan Muzaffer Han'a (1829-1885) çok yakın olduğunu söyler. Şair, kaderin takdiriyle Sultan Muzaffer Han'dan uzak düştüğünü, bu süreçte gittiği hac ziyaretinden sonra Mısır'a gittiğini belirtir. Mısır'da üç ay gezdikten sonra İslambul'a (İstanbul) gelir ve konaklayacak yeri olmadığı için Özbekler tekkesinde kalır. Asıl vatanının Kiş olduğunu söyleyen Hatâyî, y İstanbul'da Özbekler tekkesinde kaldığını, günlerin sıkıntılı geçmesi sebebiyle Farsça yazılan *Mahfil-Ârâ* isimli eserdeki *Ra'nâ vü Zîbâ* destanını nazmen tercüme etmeye karar verdiğini söyler. Önemine binaen eserin baş tarafından seçilen 20 beyitlik bir bölüm çalışmanın sonuna eklenmiştir.

3. Ra'n'a vü Zîbâ

3.1. Nüşa Tavsifleri

Hatâyî'nin *Ra'nâ vü Zîbâ* mesnevisinin tarafımızca şimdilik 2 nüshası tespit edilmiştir. Söz konusu iki nüshanın ayrıntılı tavsifini şu şekilde vermek mümkündür:

- **Süleymaniye Nüshası (S):** Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi koleksiyonu 05147 numarada kayıtlı olan bu nüsha, katalog kaydına göre 210x125mm ebatlarındaki mukavva üzeri müklepli kırmızı renginde bir sert kağıtlı cilt ile ciltlenmiş olan bu nüshanın her bir sayfasında 11 beytin bulunduğu 225 yapraktan oluşmaktadır. Nüshanın başında dört Farsça rubai ve ardından üç Çağatayca beyit yer alıp a yüzünde eserin yazı diline dair iki kayıt yer almaktadır. Sayfanın a yüzünde kurşun kalem ile "Mecmû'a-i Ebyât, Lisân-ı Çağatayî, Mecmu'a-

i Eş'âr, ve Şark Türkçesi" yazılmıştır. Bu elyazmanın içerisinde eserin adı *Ra'nâ vü Zîbâ Destanı* ve *Mahfil-ârâ* diye iki ayrı şekilde kaydedilmiştir.

Talik hatla yazılmış olan nüshanın reddâdesi düzenli olarak gösterilmiştir. Eserdeki başlıkların siyah ve mavi mürekkeple yazıldığı görülmektedir. Nüshada başlık çoktur, eser besmele ile başlar. Nüsha 4911 beyitten ibaret olup nüshanın bazı sayfalarının kenarlarında beyitler, mısralar, başlıklar ve ibareler yer alır. Bu nüshanın bazı beyitlerinde fazla sözcükler, eksik kelimeler, kafiye eksikliği, vezin tutarsızlığı ve mısralar içindeki kelimelerin yanlış yazıldığı yerlere işaret edilmiştir. Nüshadaki birçok kelimenin üzerine Osmanlı Türkçesindeki şekilleri yazılmıştır. Örneğin kırmızı kalem ile "barıp" sözcüğünün yerine "varıp", "bolup" kelimesinin yerine "olup" yazılmıştır. Aşağıdaki beytin ikinci mısraına denk gelen sayfa kenarında "verip kendi eliyle" şeklinde Osmanlı Türkçesindeki karşılığı yazılmıştır.

Yüzün kim kıldı öz kanığa rengin

Berip öz elgi birle cân-ı şîrin (12a)

[Yüzünü kendi kanı gibi renklendirdiğinde kendi eliyle tatlı canını verip...]

Baş: 2b

Sipās [ü] hâmd-i bî-ihsâ vü a'dâd

Aja kim eyledi keşneyni icâd

[Sayısız övgüler ve şükürler, iki alemini yaratana olsun!]

Sonu: 225a

Tabî'at himmetiyle taptı itmâm

Mey-i endîşe munda kalmadı hâm

[Kendi doğasının yardımıyla işini tamamladı, düşünce şarabı burada ham kalmadı.]

•**Milli Kütüphane Nüshası (M):** Milli Kütüphane'nin Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda O6 HK 3224 numarayla kayıtlı olan bu nüsha, kütüphane katalogunda "Ra'nâ vü Zîbâ dâstânı" ismiyle kayıtlıdır. Nüshada başlık yoktur, eser besmele ile başlar. Katalog kaydına göre 180x125-130x70 mm ölçülerinde olan nüshanın cildi mukavva üzerine çiçek desenli, sırtı siyah meşin, kapak yüzleri ebru kâğıt kaplıdır. 223 yapraktan oluşan nüshada her sayfa iki sütunlu olup 11 satırda yazılmıştır. Harekesiz talik hatla yazılan nüshada müstensih, eserin sebep-i telif kısmını istinsah etmemiştir. Nüshanın beyitlerini, dizelerini, başlıklarını ve kelimelerini değiştiren müstensih, eserin kötü bir nüshası ortaya çıkarmıştır. İstinsah kaydı olmayan bu nüsha 4887 beyitten oluşmaktadır.

Başı: 1b

Hakīm-i cüz' ü küll ḥamd [ü] şenâsı

Êrür 'işyân marîziniñ devâsı

[Her şeyi hikmetle yaratana övüp ona şükretmek, en isyan hastalığına bulaşmış olanların devasıdır]

Sonu 223a:

Boluban kâıyd-ı kısmet 'inân-keş

Çekiben Mısır sarı şevk-i dil-keş

[Kısmetleri kaydeden (dağıtan), dizginleri salıp gönül çekici şevki Mısır tarafına çektiğinde...]

3.2. Ra'nâ vü Zîbâ'nın Muhtevâsı ve Dikkat Çeken Dil ve İmlâ Özellikleri

Ra'nâ vü Zîbâ destanı besmele ile başlayarak yedi beyitlik kısa bir münacatın ardından naatla devam eder. Sonra sebebi telif ve padişah-ı asr duası başlıklı iki bölümde Osmanlı halifesi II. Sultan Abdülhamid Han (1842-1918) ve Buhara valisi Emir Sultan Muzaffer Han (1829-1885) hakkında övgü dolu ifadeler kullanan Hatayî ayrı bir bölümde özel olarak eserin yukarıda ifade ettiğimiz yazılış sebeplerini ele almıştır.

Ra'nâ vü Zîbâ hikâyesi ana hatlarıyla şöyledir: Hoten ülkesinde Melik Reyhan adında bir padişah vardır. Ondan geriye çok güzel ve ahlaklı Rana adında bir oğul kalmıştır. Şehzade Melik Rana küçük olduğundan dolayı, büyüyene kadar amcası Sanavber Şah padişah olarak seçilir. Melik Rana büyüdüktan sonra saltanatı amcasından ister ama amcası vefasızlık ederek sözünde durmaz. Sanavber Şah'ın Ziba adında benzeri görülmeyen güzellikte, iffetli, ahlaklı, temiz, hayalî, hoş sohbet ve dünya malı ve işlerini sevmeyen bir kızı vardır. Şehzade Melik Rana ile Ziba'nın babası Sanavber Şah'ın arasındaki tartışmalar ve anlaşmazlık haberleri Ziba'nın kulağına gelir. Ziba, Şehzade Melik Rana'ya gizlice bir mektup yollayarak kendisinden üzülmemesini ister ve onu çok sevdiğini anlatır. Rana ve Ziba birbirlerine aşık olup sevgilerini izhar ederler. Rana, Ziba'nın babası Sanavber Şah'dan tac ve tahtı istemediğini anlatır. Ondan kendisini köle olarak kabul etmesini, Ziba ile evlenmek istediğini amcasına beyan eder. Padişah, Rana'ya düğün için hazırlık yapmasını bildirirse de Rana çok garip ve yoksuldur. Bu olayı akıllı ve zeki olan Ziba düşünür ve fırsat bulunca Rana'ya düğün için gizlice mücevherler gönderir. Düğün hazırlıkları yapılırken tesadüfen Çin Şah'ı Ziba'yı Sanavber Şah'tan kendisine ister ve damat olarak kabul etmesini ister. Ziba her şeyi Rana'ya anlatır ve kendisini kaçırmasını söyler. Ziba kendisi gibi güzel olan cariyesini kendi yerine Çin şahı ile evlendirmeyi

planlar. O gece nikah olur ve Çin şahı Ziba'nın yerine cariyeyi gelin olarak götürür ve peşinden Rana ve Ziba da ata binip yola çıkarlar. Rana ve Ziba çöl ve sahraları geçerek bir büyük nehrin yanına varıp otururlar. Bu yerde Mellah adında biri bulunur ve Ziba'nın güzelliğini görünce gizlice aşık olur. Mellah'ın eski bir kayığı vardır ve sadece iki kişiliktir. Bu kayık ile birer birer karşıya geçirebileceğini söyleyerek önce Ziba'yı götürür. Büyük nehrin ortasında Mellah, Ziba'ya olan aşkını anlatır ve onun ile birlikte olmak ister. Ziba, Mellah'dan kurtulana kadar hikayeler anlatarak Allah'tan korkmasını isteyerek öğütler verir. Deniz ortasında öğüt verici farklı hikayeler anlatarak sağ salim sahile erişir ve böylece Mellah'tan kurtulur. Ama buna benzer birçok olayı atlatarak Çin ülkesine gelir. Ziba, Melik Rana'yı bulana kadar köyde yaşayan bir yaşlı nenenin evinde kalmaya devam eder. Sonuçta Hoten şahı Sanavber Şah ölür ve halk da Melik Rana'yı bulup babasından miras kalan tahtına oturtur. Melik Rana baş vezirine tahtını bırakıp Safder ile sevgilisi olan Ziba'yı aramaya çıkarlar. Ziba'yı yaşlı nenenin evinde bulan Safder, Melik Rana'ya sevindirici müjdeyi verir. Sonunda sevgililer birbirine kavuşur ve yaşlı nenenin duasını alarak Hoten ülkesine dönerler. Melik Rana kırk gün kırk gece düğün yaparak sevincinden halka bahşişler dağıttırır. Çileler çeken iki sevgili muradına erer, Rana Hoten sultanı olarak mutlu bir hayata başlar.

19. yüzyıl Çağatay Türkçesi, modern Özbekçenin başlangıcıdır. Bu dönemde kaleme alınan eserlerde Farsça ve Arapçanın etkisinden uzaklaşarak sade bir dil kullanılmaya çalışılmıştır. 19. yüzyılda yazılan eserler bunun örneklerini yansıtır. Örneğin *Melik Ra'nâ'ya yêtkürdi özin cüst* (10b)" mısraında görülebileceği üzere Çağatay Türkçesinde yönelme hâli olan-ğa/-ge yerine, Batı Türkçesi özelliği olan -a/-e şeklini kullanılması gibi özellikler metinde mevcuttur. Şairin dilinde hem eski dönem Çağatay Türkçesinin çoğu özelliğinin hem de yeni modern Özbek Türkçesinin unsurları görülmektedir. Ayrıca bu eserde aşağıdaki iki beyitte görüleceği üzere Osmanlı sahasında yazıldığı için Osmanlı Türkçesinin de etkisi görülmektedir.

Körüp ol lutf-ı Yezdânını üç yâr

Bilip kim müjde virdi şıdk-ı güftâr (135a)

[O üç dost, Allah'ın lütfunu görerek doğru sözle müjde verdiğini bildiklerinde ...]

Taleb eyle rızâ-yı Hâlık-ı pāk

Bèripdür böyle fehm [ü] 'aql u idrāk (13a)

[Her türlü kusurdan münezzeh olan ve böyle bir anlayış, akıl ve idrak veren yüce yaratıcının rızasını talep eyle.]

Ra'nâ vü Zîbâ'nın elimizdeki nüshaları ta'lik yazı ile kaleme alınmıştır. *Ra'nâ vü*

*Zîbâ'*da Uygur yazı geleneğini sürdüren Çağatayca metinlerinde yer alan yazım özellikleri bulunmaktadır. Türkçe sözcüklerde ünlülerin hareke ile değil de harflerle gösterilmesi, damaksıl *ŋ*'nin نك ile yazılması, *p* ve *ç* ünsüzlerinin ب ve چ ile yazılması ve eklerin sözcüklerden ayrı yazılması (Ölmez, 2020: 39.) özellikleri bu nüshalarda da görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek Edebiyatının farklı bir bölgede, Osmanlı imparatorluğunda kaleme alınmış bir örneği araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. 17. yüzyıl Türkmən şairlerinden olan ve şiirlerinde kullandığı Mümtâz mahlasıyla tanınan Ferâhî'nin önce *Mahfil-Ârâ*, daha sonra da *Mahbûbü'l-kulûb* adını verdiği hikâyeler mecmuasında yer alan *Ra'nâ ve Zîbâ*'nın şu ana kadar bilinen tek Türkçe tercümesi Kâmil Harezmi'ye aitti. Bu çalışmayla birlikte bu eserin Özbek Türkçesine 19. yüzyılda İstanbul'da yapılan bir tercümesi de eklenmiş bulunmaktadır.

Bu tercümenin sahibi olan ve eserinde kendisini Hatayî olarak tanıtan mütercim hakkında çalışmada belirtildiği üzere kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Hatta kendisinin II. Sultan Abdülhamid Han zamanında İstanbul'a gelip burada yaşaması Özbek edebiyatı tarihçileri tarafından gözden kaçırılmasına sebep olmuştur denilebilir. Çalışmamız kendisinin varlığını ortaya çıkarması bakımından da önem arz etmektedir.

Eserin şimdilik Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi ile Milli Kütüphane'de bulunan iki nüshası tespit edilmiştir. Bu iki nüsha üzerinde tarafımızca yapılan incelemeler, Hatayî'nin hem Çağatay Türkçesinin çoğu özelliğini hem de modern Özbek Türkçesinin unsurlarını bir arada kullandığını, birçok kelime ve ekte ise Osmanlı Türkçesine ait yapıları kullanmayı tercih ettiğini göstermektedir.

Özbek edebiyatının uzak ve kardeş bir coğrafyasında kaleme alınmış olan bu önemli tercüme mesnevisinin metni tarafımızca bir doktora tez çalışmasına konu edilecektir. En yakın zamanda eserin metninin neşredilmesiyle Hatayî ve eserinin araştırmacıların dikkatine sunulması en büyük temennimizdir.

KAYNAKÇA

Abdullayev, Vahid Abdullaviç (1967). *Özbek Edebiyatı Tarihi (17-19. Asrın İkinci Yarımı)*. Taşkent: Okutuçı Neşriyatı.

Açık, Fatma (2007). *Özbek Edebiyatı*. Ankara: Alp Yayınevi.

Arzubekev, Rahmankul (2006). *Özbek Edebiyatı Tarihi 17-19. Asırlar Birinci Yarımı*. Taşkent: Özbekistan Yazuçılar Uyuşması Edebiyat Jamgarması.

Atalay, Mehmet (2020). "Mümtâz". *İslam Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 560.

Eckmann, János (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *TDAY-Belleten*. C. 6. s. 115-126.

Eckmann, János (1963). "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)". *TDAY-Belleten*. C. 11. s. 121-156.

Haji Moh Naseem, Muhammadullah (2024). *Mûnis Haremmî ve Rızâ Âgehî Firdevsü'l-İkbâl [İ460b- 524a] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım)*. Doktora Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Jumaxoja, Nusratullo-Iqboloy Adizova (2019). *O'zbek Adabiyoti Tarixi (XVI-XIX Asr 1-Yarmi)*. Toshkent: Noshir.

Kaçar, Irmak (2025). "Nevâyî'nin Şathiye Türündeki Bir Gazeline Fakrî'nin Manzum Şerhi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. C. 65. S. 1. s. 130-144.

Karadağ, Selman (2018). *Türk Edebiyatında Manzum Mesnevi Tercümeleri ve Mehmed Şâkir Efendi'nin Mesnevi Tercümesi (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Khalil, Khalilullah (2024). *Kıssa-yi Saykalî (Meltin ve İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Ölmez, Zühal (2020), *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terâkime*. Ankara: TDK Yayınları.

Öztürk, Tuncay (2012). *Özbek Edebiyatı Yazmalarından Hudayberdi Tohtabayev'in Cennetlik Adamları Romanı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özveri, Elif (2024). *Geç dönem Doğu Türkçesi ile yazılmış Ranâ vü Zîbâ destanı (İnceleme-metin-dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Tekin, Feridun (2011). "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı". *Turkish Studies*. C. 6. S. 1. s. 1843-1850.

Web Kaynakları

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/12083,hiramiypdf.pdf?0>, (Erişim Tarihi: 13.03.2025).

Ek1: Örnek Metin

Oşbu mecmû'anıñ müellifi 'arz-ı ahvâli ve bâ'ış-i tahrîri

[2a]

1. Kètür sâķi bir êkki cām-ı lebrîz
Mèni öltürdi taķvâ birle perhîz
2. Bolay mey neş'esidin şād baħtı
Beyân eyley saņa bir ser-güzeşti
3. Maņa aşl-ı vaţandur kişver-i kîş
Kim anıñ vaşfıdur endâzedin pîş
4. Cinân mevcûd eger bolğay cihāna
Bolur elbette vâķi' ol cināna
- [2b]**
5. Yètip èllic miñ öylükkeilatım
Barı maħkûm-ı aħkām-ı berātım
6. Buħārā vālisi sultān Muẓaffer
Şehîd-ver ħürde-dān-i 'adl-güster
7. Mèni eylep tün [ü] kün yār-ı hem-dem
Cüdālîğ mümkin èrmes èrdi bir dem
8. Bolup birbirimiz yādıyla mesrūr
Nèçük kim lafz-ı ma'nî köz ile nūr

9. Maņa ansız Һayāt olmas edi Һüb
Aņa hem mën olup maṭlûb-ı maḥbûb
10. Bu ülfetge felekni reşki keldi
Zamāne inḳılâbâtı ayırdı
11. Köñül erdi anıñ mihriyle bî-tâb
Ki tâ hecride boldum bî-ḥûr u ḥâb
12. Edâ-yı farz-ı ḥac boldı bahâne
‘Înân-keş oldı şevḳ-i âb [u] dâne
13. Bolup taḳdîr-i aḥkâm-ı cemāze
Mëni yêtkürdi şahrâyı ḥicāze
14. Yarup baḥtım ırâğımınñ ziyâsı
Ki boldı gerd-i dîdem ṭuṭıyâsı
15. Barıban Ka‘beye dîvâne boldum
Ol öyniñ şem‘ine pervâne boldum
[4b]
16. Cihāna ḳalmamışdur yörmegen yol
Sözi kim nazmıdın ḳalmış érür bol
17. Һired bu yolğaçün ḳıldı hidāyet
Alıban pîr-i rūḥîdin icāzet
18. Bolup efkâr-ı baḥri içre ğavvâş
Çıḳardım munça zîbâ lü’lü-i ḥâş

19. Eger bolsa Һired ehliге manzūr

Ümīd ol kim tutup ‘ayşımın mestūr

20. **Haṭāyī** ‘ācizātım eyleyüp ‘afv

Һod ıslāḥ etseler vāḳi‘ olan sehv

Ek2: Eserin Sebeb-i Te'lîf bölümünü de içeren 1b-3a sayfaları arası (S. Nüshası)

